

Jak si disidenti připomínali holokaust

*Nezávislé připomínání „noci pogromů“ v NDR a povstání ve varšavském ghettu v PLR**

Stephan Stach

Devátého listopadu 1989, téhož dne, kdy bylo ve východním Berlíně oznámeno, že se otevírají hranice do západního Německa, v Lipsku procházelo mlčky městem několik tisíc lidí se svíčkami v rukou, aby vzpomněli „noci pogromů“ v roce 1938. Z mnoha historických událostí, které se odehrály v Německu dne 9. listopadu, právě tyto dvě reprezentují protikladné stránky německých dějin: „noc pogromů“ z roku 1938 symbolizuje německé vyvražďování evropských Židů a pád Berlínské zdi roku 1989 je znamením pokojného překonání rozdělení Německa a Evropy. Vzpomínka na „noc pogromů“ z roku 1938 však doprovázela pád zdi roku 1989 i v přeneseném slova smyslu. Opozice v Německé demokratické republice se holokaustem zabývala od počátku osmdesátých let a k 9. listopadu pořádala vlastní vzpomínkové slavnosti.

V Polsku osmdesátých let byly opoziční vzpomínkové slavnosti při příležitosti historických výročí výrazně víc na očích než v NDR, stejně jako vůbec intenzivnější byla pozornost disidentů věnovaná historii. Polsko-francouzský filozof a historik dějin myšlení Bronisław Baczko po legalizaci Solidarity v létě 1980 hovořil dokonce o „explozi paměti“,¹ kterou nebylo vzdor následným represím už možné zastavit.

* Původní verze tohoto článku vyšla pod názvem „Dissidentes Gedenken: Unabhängiges Holocaustgedenken in der DDR und der Volksrepublik Polen“ ve sborníku: HALLAMA, Peter – STACH, Stephan (ed.): *Gegengeschichte: Zweiter Weltkrieg und Holocaust im ostmitteleuropäischen Dissens*. (Schriftenreihe der Societas Jablonoviana, sv. 3.) Leipzig, Leipziger Universitätsverlag 2015, s. 207–236. Česky vychází článek v částečně přepracované podobě.

Mezi událostmi, na které se vzpomínalo, bylo vedle povstání v Gdaňsku roku 1970 a v Poznani roku 1956, sovětského masakru v Katyni z roku 1940 a vyhlášení první polské ústavy 3. května 1791² zahrnuto i povstání ve varšavském ghettu z roku 1943. Podobně jako „noc pogromů“ v NDR reprezentovalo vzpomínku na celý holokaust.³ Na rozdíl od mnoha jiných jubileí, která si východoněmečtí a polští disidenti připomínali, se zde sledovaná výročí tudíž nevztahovala na události tabuizované nebo veřejně ignorované, ale šlo o události, jež byly zpravidla také předmětem státních oslav. V konkurenci k oficiálním akcím se v obou zemích časem zrodily nezávislé vzpomínkové slavnosti, spojené především s „kulatými“ výročími povstání ve varšavském ghettu a „noci pogromů“, která připadla na roky 1983 a 1988. Organizovaly je zpravidla disidentské skupiny; z toho vyplývá otázka, jaký význam přisuzovala opoziční hnutí v NDR a v Polské lidové republice veřejnému vzpomínání na osud židovského obyvatelstva v době nacismu.

Detlef Pollack a Jan Wielgohs definují dissent, respektive disidentství jako aktivity a diskurzy, které vytvářejí autonomní, vůči vládě kritické prostory veřejné, politické a kulturní komunikace, anebo se o to alespoň pokoušejí, a tím vzdorují proklamované absolutní kontrole státu a strany nad veřejností.⁴ S oporou v této definici lze zde zkoumané aktivity pojímat jako disidentské vzpomínkové akce, vymykající se státní kontrole a usilující o to, aby mařily výlučné právo socialistických vlád na politickou interpretaci vzpomínek na druhou světovou válku a s ní spojené německé zločiny. Jak NDR, tak lidové Polsko inscenovaly svůj vznik jakožto socialistických států coby reakci na tyto zločiny a důsledek vojenského osvobození od nacismu Rudou armádou. Disidenti naopak rozvíjeli své vlastní, od oficiálního přístupu ke vzpomínkám odchylné pohledy na dějiny. Jejich dekonstrukce státně sankcionované verze průběhu historických událostí byla výzvou jejich vládám a zároveň zpochybněním legitimizační základny těchto vlád. To bych zde rád doložil na příkladu zmiňovaných nezávislých vzpomínkových slavností v NDR a PLR v osmdesátých letech. V návaznosti na to se

1 BACZKO, Bronisław: Polska czasów Solidarności czyli eksplozja pamięci. In: TÝŽ: *Wyobrażenia społeczne: Szkice o nadziei i pamięci zbiorowej*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe 1994, s. 193–247.

2 Viz BRZOZA, Czesław: Aus der Geschichte des 3. Mai-Gedenktages. In: BRIX, Emil – STEKL, Hannes (ed.): *Der Kampf um das Gedächtnis: Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*. Wien – Köln/R. – Weimar, Böhlau 1997, s. 217–230, zde s. 230.

3 Viz SCHMID, Harald: *Antifaschismus und Judenverfolgung: Die „Reichskristallnacht“ als politischer Gedenktag in der DDR*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2004, s. 17; LIPSKI, Jan Józef: O sensie powstania w warszawskim getcie. In: KOS (11.5.1982), s. 9 n. (samizdatový časopis KOS vydával v letech výjimečného stavu Výbor společenského odporu – *Komitet Oporu Społecznego*). Publikováno také in: TÝŽ: *Powiedzieć sobie wszystko: Eseje o sąsiedztwie polsko-niemieckim / Wir müssen uns alles sagen: Essays zur deutsch-polnischen Nachbarschaft*. Warszawa/Warschau, Wydawnictwo Polsko-Niemieckie / Deutsch-Polnischer Verlag 1998, s. 82–88, resp. 238–246. Citace v tomto článku vycházejí z německé verze „Über den Sinn des Aufstands im Warschauer Ghetto“.

4 POLLACK, Detlef – WIELGOHS, Jan: Introduction. In: TÝŽ (ed.): *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe*. Aldershot, Ashgate 2004, s. ix–xvii, zde s. xiii.

zaměřím na srovnání východoněmeckých a polských vzpomínkových akcí a na postižení jejich cílů a motivů.

Opozice v NDR a vzpomínání na „noc pogromů“

Na rozdíl od většiny států východního bloku existovalo v NDR jen velmi malé opoziční hnutí, čítající pouhých několik tisíc přívrženců.⁵ Vzniklo počátkem osmdesátých let, kdy se pod ochranou evangelické církve zformovalo nezávislé mírové hnutí. Svou organizační formou takzvaných pracovních kroužků (*Basisgruppen*), které nebyly zapojeny do církevní hierarchie, se vymykalo příliš přímému vlivu církevního vedení, jež mělo trvale na paměti svou snahu vyhýbat se konfliktům se státem. Nejdůležitějšími tématy těchto kroužků byl mír, lidská práva a ochrana životního prostředí; o nich se také diskutovalo v médiích postupně se šířících formou pololegálního⁶ nebo i ilegálního samizdatu.

V připomínání „noci pogromů“ se sešly dva aspekty: Jednak se německou minulostí zabývali jednotlivci i skupiny v rámci církve od sklonku padesátých let. Tehdy vznikla akce „Ve znamení pokání“ (*Aktion Sühnezeichen*), církevní organizace, která usilovala o aktivní vypořádání s německými zločiny za druhé světové války, zejména s vyvražďováním evropských Židů. Skupina organizovala mimo jiné cesty do bývalých německých koncentračních a vyhlazovacích táborů v Polsku nebo v Československu i dobrovolné brigády, například k obnově zpusťovaných židovských hřbitovů.⁷

Křesťansko-židovský dialog byl zaměřen na smírné a přátelské soužití obou náboženství. K jeho institucionalizaci vznikala v evangelické církvi řada pracovních společenství, například v Lipsku „Církev a židovství“ (*Kirche und Judentum*) nebo v Berlíně „Křesťanství a židovství“ (*Christentum und Judentum*).⁸ V důsledku působení těchto skupin se v církvi ve vztahu k „noci pogromů“ vytvořila skupinová sociální paměť,⁹ jež byla odlišná od paměti oficiální. Ke čtyřicátému výročí pogromů

5 Státní bezpečnost NDR (*Staatssicherheit* – Stasi) zahrnovala v roce 1989 mezi opozici jen asi dva a půl tisíce ze zhruba šestnácti milionů občanů NDR (srv. PINGEL-SCHLIEMANN, Sandra: *Zersetzen: Strategie einer Diktatur*. Berlin, Robert Havemann Gesellschaft 2002, 117 n.).

6 Zatímco vydávání knih, časopisů apod. podléhalo cenzuře a i pouhé rozmnožování písemných materiálů muselo být povinně povoleno a bylo přísně kontrolováno, církve mohly „pro vnitrocírkevní služební potřebu“ v omezeném množství pořizovat kopie. Proto je na většině časopisů východoněmeckého samizdatu uvedena právě tato formulace. O samizdatu v NDR srv. KOWALCZUK, Ilko-Sascha: Von „aktuell“ bis „Zwischenruf“: Politischer Samisdat in der DDR. In: TÝŽ (ed.): *Freiheit und Öffentlichkeit: Politischer Samisdat in der DDR 1985–1989*. Berlin, Robert Havemann Gesellschaft 2002, s. 21–104.

7 Viz KAMMERER, Gabriele: *Aktion Sühnezeichen Friedensdienste: Aber man kann es einfach tun*. Göttingen, Lamuw Verlag GmbH 2008.

8 OSTMEYER, Irena: *Zwischen Schuld und Sühne: Evangelische Kirche und Juden in der SBZ und DDR 1945–1990*. Berlin, Institut für Kirche und Judentum 2002, s. 168.

9 BURKE, Peter: *Geschichte als soziales Gedächtnis*. In: ASSMANN, Aleida – HARTH, Dietrich (ed.): *Mnemosyne: Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung*. Frankfurt/M., Fischer 1991, s. 289–304.

v roce 1978 se tak v mnoha východoněmeckých kostelech konaly vzpomínkové bohoslužby, které se těšily velkému zájmu, daleko překračujícímu očekávání organizátorů.¹⁰ Na rozdíl od státních vzpomínkových oslav tu také poprvé zaznělo vyznání vin křesťanů – a tím Němců. To představovalo jasný odvrát od státně sankcionovaného obrazu historie, v němž „antifašistický německý stát NDR“ nepočítal s žádnou kritickou reflexí spoluviny obyvatelstva.¹¹

Na druhé straně se tato intenzivnější reflexe „noci pogromů“ v církvi setkávala se silným zájmem i mezi mladými členy zmíněných pracovních kroužků nebo politizujících se Obcí mladých (*Junge Gemeinden*) – také proto, že ke konci sedmdesátých let a ještě více v osmdesátých letech se židovské kultuře zcela obecně dostávalo velké pozornosti.¹² Tito mladí lidé formovali v církvích podobu vzpomínání na „noc pogromů“ a pojímali je do svých disidentských politických názorů. Napříště tato historická reflexe pronikala na veřejnost a dostávala se do konfrontace se státním pohledem na historii. Ukázalo se to například 9. listopadu 1983 v Lipsku,¹³ když byla „Modlitbou za mír“ (*Friedensgebet*) v kostele sv. Mikuláše uctěna památka „noci pogromů“. Byla to součást takzvané Mírové dekády (*Friedensdekade*), akce konané od listopadu 1980 každoročně, při které skupiny církevní mládeže naplňovaly deset za sebou následujících listopadových dnů modlitbami a souvisejícími semináři, mimo jiné s tématy jako mír, spravedlnost nebo ochrana životního prostředí. V interní zprávě o „Modlitbě za mír“ z 9. listopadu 1983 kvalifikovaly lipské úřady názory, které zde zazněly, takto: „Politicky negativní formulace zjištěny nebyly. Je však třeba neztrácet ze zřetele to, že vyjadřované názory na vyrovnávání s minulostí (*Vergangenheitsbewältigung*) a na příčiny pronásledování a vyhlazování židovského obyvatelstva v tehdejší Německu byly rázu společensky indiferentního.“¹⁴

Tím úřady konstatovaly, že reflexe holokaustu provozovaná v lipském kostele sice neobsahovala přímou politickou kritiku NDR, avšak – jak to zde značí obrat „společensky indiferentní“ – odporovala státní antifašistické interpretaci historie. Ta totiž prohlašovala genocidu Židů za výsledek třídních protikladů. Individuální vina a odpovědnost tehdejšího obyvatelstva hrála v tomto pojetí jen podřadnou – pokud vůbec nějakou – roli. V Německé demokratické republice, která považovala

10 Viz OSTMEYER, I.: *Zwischen Schuld und Sühne*, s. 167.

11 Viz SCHMID, H.: *Antifaschismus und Judenverfolgung*, s. 99 n. (viz pozn. 3).

12 To se projevilo třeba v zájmu o židovská témata v literatuře a ve filmu, například o díla Jurka Beckera nebo Johannese Bobrowského, z nichž některá byla zfilmována. Popularitu si získávala i židovská hudba. První německou klezmerovou hudební skupinou po druhé světové válce byla východoberlínská skupina Aufwind. K tomu obecně: GRUBER, Ruth E.: *Virtually Jewish: Reinventing Jewish Culture in Europe*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press 2002, ke klezmeru v NDR zejména s. 206 n. a 216 n.

13 K lipské židovské obci po roce 1945 srv. NIETHER, Hendrik: *Leipziger Juden in der DDR: Eine Existenz Erfahrung im Kalten Krieg*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2015.

14 *Sächsisches Staatsarchiv Leipzig (StA-L – Státní archiv Lipsko)*, fond (f.) Bezirksdirektion der Deutschen Volkspolizei (BDVP – Krajské ředitelství Německé lidové policie) Leipzig, 1722, denní informace z 10.11.1983, list (l.) 4.

sama sebe – a tím i své obyvatelstvo – *per se* za antifašistickou, byla taková otázka nadbytečná.¹⁵

Po modlitbě vyrazilo asi čtyřicet mladých lidí¹⁶ k pamětnímu kameni instalovanému roku 1966 na místě synagogy zničené roku 1938, aby zapálili svíčky na paměť obětí „noci pogromů“, avšak policie shromáždění po chvíli rozehnala.¹⁷ Ve vzpomínkách líčí demonstranti postup bezpečnostních složek proti nim jako represivní.¹⁸ Některé účastníky pak vyslýchala Stasi (Státní bezpečnost NDR – *Staatssicherheit*). Následujícího večera, 10. listopadu 1983, se mladí lidé k pamětnímu kameni dostavili opět. I oni k němu položili zapálené svíčky, což opět vedlo k zákroku policie.¹⁹

Policie ovšem nezakročovala proti těmto mladým lidem kvůli vzpomínce na „noc pogromů“; zdá se dokonce, že bezpečnostní síly si vůbec neuvědomovaly, že 9. listopadu 1983 je pětáctýřicáté výročí této události. V policejní zprávě se o „shluku osob s hořícími svíčkami“ v rubrice „Proč“ praví poněkud neurčitě: „Připomínka obětí podpálení synagogy“²⁰ – jako by šlo o tuto jedinou synagogu. V očích bezpečnostních orgánů šlo o takzvané symbolické skutky (*Symbolhandlungen*), jimž bylo bez ohledu na jejich podnět nezbytné zabránit.²¹

Během protizidovských pogromů v noci z 9. na 10. listopadu 1938, které pokračovaly místy až do 11. listopadu, byly na území Německa, Rakouska a okupovaného českého pohraničí vypáleny stovky synagog a vyrabováno více než sedm tisíc obchodů. Násilným akcím oddílů SA a zfanatizované části obyvatel padlo za oběť kolem stovky Židů, na třicet tisíc jich bylo zatčeno a odvečeno do koncentračních táborů. Na snímku pozůstatky „křišťálové noci“ v ulicích Berlína (foto National Archives, Washington)

15 Viz GROEHLER, Olaf: Der Umgang mit dem Holocaust in der DDR. In: STEININGER, Rolf (ed.): *Der Umgang mit dem Holocaust: Europa – USA – Israel*. Wien – Köln/R. – Weimar, Böhlau 1994, s. 233–245, zde zejména s. 236 a 240.

16 Třiatřiceti osobám, jejichž personálie byly zjištěny, bylo mezi 14 a 23 lety. Srv. *StA-L*, BDVP Leipzig, 1731, spěšné hlášení (*Sofortmeldung*) kvůli shluku osob s hořícími svíčkami z 9.11.1983.

17 *Tamtéž*, 1722, denní informace z 10.11.1983, l. 6.

18 Například na debatě při příležitosti vzpomínky na „noc pogromů“ 10. listopadu 2008 v Muzeu „Rudý koutek“ (*Runde Ecke*) v Lipsku. Policejní zpráva se k údajnému násilí nevyjadřuje.

19 Srv. *tamtéž*, 1731, spěšné hlášení kvůli shluku osob s hořícími svíčkami z 10.11.1983.

20 „Gedenken der Opfer der Niederbrennung der Synagoge“ (*tamtéž*).

21 Viz NEUBERT, Ehrhart: *Geschichte der DDR-Opposition 1949–1989*. Berlin, Christoph Links 1997, s. 493–495.

Připomínkou „noci pogromů“ se mladí lidé – zřejmě nevědomky – dotkli bolavého místa v kalendáři památných dní roku 1983: Svaz židovských obcí v NDR (*Verband der jüdischen Gemeinden in der DDR*) se totiž zdráhal podpořit velké oficiální vzpomínkové slavnosti. Příčinou byla skutečnost, že východoněmecká vláda odmítla v rámci téměř současně konaných velkolepých oslav pětistého výročí narození Martina Luthera nějak se vyrovnat s jeho antisemitismem. Vůbec docházelo k neshodám mezi židovskými obcemi a vedením státu, protože stát podle názoru židovských obcí nepostupoval dostatečně rozhodně proti hanobení hřbitovů a dalším antisemitským incidentům.²² Odbývaly se tak vzpomínkové slavnosti jen na lokální úrovni, jejichž organizace spočívala většinou v rukou židovských obcí. V Lipsku nakonec položila věnec ke zmíněnému pamětnímu kameni jen židovská obec. Na této slavnosti měl předseda lipské židovské obce Eugen Gollomb projev, ve kterém kritizoval nepřítomnost zástupců státu.²³ K mladým demonstrantům se ovšem tato malá a hlavně ze starších členů pozůstávající židovská obec zároveň stavěla spíše rezervovaně, i když z akcí židovsko-křesťanského pracovního společenství tu částečně existovaly osobní kontakty.

K podobným událostem jako roku 1983 v Lipsku došlo o rok později ve východním Berlíně. Společenství evangelického kostela sv. Sofie k 9. listopadu od roku 1978 každoročně pořádalo vzpomínkovou bohoslužbu za oběti „noci pogromů“ a poté tichý pochod k tehdy ještě nerestaurované Nové synagoze v Oranienburské ulici. O pochod církevní vedení oficiálně zažádalo a dalo si ho povolit.²⁴ V roce 1984 se členové Kruhu pro mír a životní prostředí (*Friedens- und Umweltkreis*) rozhodli, že budou po skončení tichého pochodu na paměť „noci pogromů“ držet u synagogy až do rána 10. listopadu vzpomínkovou stráž.²⁵

Kruh pro mír a životní prostředí, z jehož okolí později vzešla východoberlínská Knihovna životního prostředí (*Umweltbibliothek*), jedno z opozičních center v NDR, vyvolal už oznámením této akce velký neklid v řadách státních orgánů. Obávaly se totiž, že akce by mohla být využita také ke kritice NDR. Vzpomínková stráž se na rozdíl od tichého pochodu nakonec vymanila z přímého vlivu církevního vedení, jemuž velmi záleželo na zamezování konfliktům.²⁶

Cílem vzpomínkové stráže, jak sděluje účastník Christian Halbrock, skutečně bylo kriticky poukázat na přístup vedení NDR k nacistické minulosti, k rasismu a antisemitismu ve východoněmecké společnosti i na jeho poměr ke Státu Izrael. Zatímco oficiální propaganda neustále věnovala pozornost pravicově extremistickým tendencím a incidentům ve Spolkové republice Německo (SRN) a svalovala na ni výlučnou odpovědnost za nacistické zločiny, vůči pravicovému radikalismu, rasismu a antisemitismu ve vlastní zemi zaujímaly východoněmecké úřady podle dojmu opozice pozoruhodně shovívavý postoj. V konfliktu na Blízkém východě

22 Viz SCHMID, H.: *Antifaschismus und Judenverfolgung*, s. 105 (viz pozn. 3).

23 *StA-L*, BDVP Leipzig, 1722, denní informace z 10.11.1983, l. 5.

24 Viz SCHMID, H.: *Antifaschismus und Judenverfolgung*, s. 101.

25 Viz HALBROCK, Christian: *Mahnwache gegen rechtsextreme Tendenzen im „antifaschistischen Staat“*. In: *Horch und Guck*, č. 4 (44), 2003, s. 30 n., zde s. 31.

26 Tamtéž.

stála NDR zase na straně Organizace pro osvobození Palestiny a arabských států, zatímco Izrael pranýřovala jako válečného štváče.²⁷

Úřady se snažily akci zabránit jednak předem, prostřednictvím vedení církve, jednak pokusy o zastrašování přímo večer 9. listopadu 1984. Avšak rozehnat vzpomínkovou stráž se neodvážily, neboť zjevně nechtěly riskovat negativní publicitu v západních médiích. Povzbuzeni úspěchem uspořádali organizátoři takovou vzpomínkovou stráž následujícího roku znovu.²⁸

K padesátému výročí „noci pogromů“ v roce 1988 nabyly vzpomínkové slavnosti zcela nové dimenze. Už od jara připomínaly pronásledování Židů a holokaust různé pořady, vědecká kolokvia a rozsáhlé zpravodajství v médiích. Cílem této „pečlivě připravené historicko-kulturní ofenzivy šlechetnosti“²⁹ bylo na jedné straně prezentovat NDR v přímém srovnání se SRN jako lepší německý stát. Na druhé straně se mělo vyjít vstříc „vzrůstajícímu mezinárodnímu zájmu jak zahraničních židovských kruhů, tak i politických sil o existenci židovského života v NDR“,³⁰ jak se praví v podkladech pro Ústřední výbor Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands – SED*).

Náhlá „epidemie vzpomínání“³¹ však brzy vyvolala námitky jak mezi některými příslušníky židovských obcí, tak v disidentských a opozičních skupinách. Stalo se tak především v důsledku jistých oficiálních vyjádření, jako například že fašismus a antisemitismus v NDR jsou „jednou provždy“ odstraněny anebo že „antisemitický světový názor je dělnické třídy cizí“, jak ujišťoval předseda Lidové sněmovny (*Volkshammer*) Horst Sindermann v projevu při tamním oficiálním vzpomínkovém aktu.³² Taková slova od samého počátku vylučovala spoluvinu nebo spoluodpovědnost obyvatelstva NDR za holokaust.

Při vzpomínkových slavnostech organizovaných evangelickými církvemi v NDR naopak nejednou zaznívalo jasné doznání viny – německých – křesťanů, kteří svým židovským spoluobčanům v naprosté většině nepomohli. Při padesátém výročí „noci pogromů“ si evangelické církve připomněly osud Židů za nacismu instalováním pamětních kamenů a desek anebo výstavami. Výročím a vzpomínkovým slavnostem se věnoval také východoněmecký samizdat, vycházející většinou pod záštitou církve. Časopis *Kontext* vydal na paměť „listopadového pogromu“ zvláštní číslo *Jiskor* (hebrejsky „nechtě (Bůh) vzpomene“); název odkazuje na stejnojmennou modlitbu, jíž Židé vzpomínají na zemřelé rodiče. Šlo o antologii textů o židovské kultuře a o pozadí a interpretacích holokaustu, které byly v NDR zcela nedostupné

27 Tamtéž, s. 30 n.

28 Tamtéž, s. 31.

29 SCHMID, H.: *Antifaschismus und Judenverfolgung*, s. 108.

30 Citováno podle: TIMM, Angelika: Der 9. November in der politischen Kultur der DDR. In: STEININGER, R.: *Der Umgang mit dem Holocaust*, s. 246–264, cit. s. 260 (viz pozn. 15).

31 GENIN, Salomea: Wie ich in der DDR aus einer jüdisch-sich-selbst-hassenden Kommunistin zu einer Jüdin wurde. In: *Umweltblätter*, červenec 1989, s. 58–74, cit. s. 74. Samizdatový časopis *Umweltblätter* vycházel od roku 1987 ve východním Berlíně pod záštitou Knihovny životního prostředí (*Umweltbibliothek*).

32 Citováno podle: Die nicht geteilte deutsche Schuld. In: *Die Tageszeitung* (10.11.1988).

nebo dostupné jen obtížně.³³ V předmluvě čísla se praví: „Chceme vzpomínat minulosti, abychom v přítomnosti mohli vzdorovat zapomínání a vytěšňování.“³⁴

Oficiálním vzpomínáním se kriticky zabýval anonymní komentář v listu *Umweltblätter*. Autor kritizoval na jedné straně „kampaňovitost a nepravdivost těchto [státních] aktivit“.³⁵ Motivy, které vedly vládu k pořádání vzpomínkových slavností, spatřoval v ekonomické rozvaze: chce si předcházet židovské organizace, protože domněle disponují vlivem na úvěrovém trhu. Na druhé straně pisatel zdůrazňoval, že při státních vzpomínkových akcích nedochází ke skutečné reflexi toho, že „diskriminace a pronásledování židovského obyvatelstva se odehrávaly před očima veřejnosti ... protože s tím je spojen komplex aktuálních otázek, které vládnoucí moc vnímá jako ohrožení“.³⁶ V pokusech státu zabránit společenskému vyrovnávání s holokaustem rozpoznával autor „mechanismy působící podobně“ jako v dobách nacismu. Toto konstatování však relativizoval upozorněním, že ztotožňovat Německou demokratickou republiku s třetí říší by bylo chybné a „tváří v tvář tehdejšímu utrpení a umírání příliš opovážlivé“.³⁷

Argumentace neznámého autora jasně směřuje k delegitimizaci státních vzpomínkových akcí. Vzhledem k tomu, že poctivé vzpomínky implikují podle jeho názoru i kritiku mocenské praxe východoněmecké vlády, jsou na oficiální úrovni všechny vazby k přítomnosti eliminovány. Pravá motivace vlády má podle autora naopak ekonomickou povahu. Zatímco tak autor zřetelně usiluje o to, aby při srovnávání kladl do patričně odlišných relací pronásledování jinak smýšlejících občanů v NDR a Židů za třetí říše, zmínkou o vlivu židovských organizací na finanční trhy naopak sám reprodukuje antisemitský stereotyp.

V Lipsku zase byly 9. listopadu 1988 po „Modlitbě za mír“ v kostele sv. Mikuláše rozdávány letáky, v nichž se výročí „noci pogromů“ stalo příležitostí ke kritice politických poměrů. Pro Iniciativu ke společenské obnově NDR (*Initiative zur gesellschaftlichen Erneuerung der DDR*) rezultovala z připomínky „noci pogromů“ především povinnost vzdorovat jakémukoli útlaku v přítomnosti: „Chápeme-li památku noci pogromů jako svou vlastní, musíme se chopit naší odpovědnosti, odpovědnosti člověka; odpovědnosti za nedotknutelnost lidské cti ... svobodu člověka v naší zemi ... za mír, spravedlnost a uchování pozemského stvoření. Protestujeme proti neostalinským tendencím ve společenské struktuře NDR. Protestujeme proti neonacistickým tendencím v myšlení a jednání některých lidí v této zemi.“³⁸

33 *Jiskor: Eine textsammlung zum gedenken an den 50. jahrestag des novemberpogroms in deutschland. ein KONTEXT-sonderheft*. Ed. Bekenntnisgemeinde Berlin-Treptow.

34 PETRAS, Beate – METELKA, Torsten: Vorwort. In: *Tamtéž*.

35 Die Gedenkfeiern zur NS-Pogromnacht: Ein Musterbeispiel staatlicher Geschichtsaufarbeitung. In: *Umweltblätter*[samizdat], prosinec 1988, s. 15–17, cit. s. 15.

36 *Tamtéž*.

37 *Tamtéž*, s. 16.

38 *Archiv Bürgerbewegung Leipzig* (Archiv občanského hnutí Lipsko), signatura 1.12.1, Pogromnacht – 9. November 1988, s. 1: Flugblatt der Initiative zur gesellschaftlichen Erneuerung der DDR; též in: *Ost-West-Diskussionsforum* [samizdat], č. 5 (leden 1989), s. 10.

Účastníci tichého pochodu z 9. listopadu 1989 v Lipsku u památníku na místě zničené synagogy v Gottschedově ulici. V tento den, přesně jednapadesát let od „noci pogromů“, padla Berlínská zeď (foto © Volkmar Heinz)

Rovněž po této „Modlitbě za mír“ se konala nepovolená demonstrace za účasti přibližně dvou set osob, mezi nimiž byl i farář kostela sv. Mikuláše Christian Führer. Demonstranti šli stejně jako před pěti lety průvodem mlčky a se zapálenými svíčkami v ruce ke kamenu na paměť synagogy a vzpomínali oběti „noci pogromů“. Tentokrát policie nezasahovala. Zato Rada Lipského kraje (*Rat des Bezirks Leipzig*) se snažila nalézt důvody pro negativní hodnocení události: „V důsledku toho [demonstrace] byl kámen na paměť židovských obětí uveden do nedůstojného stavu (zanechané odpadky a pahýly svíček), jenž musel být vzhledem k probíhajícím oslavám s využitím zvýšeného počtu pracovníků očisty státními orgány odstraněn, tak aby byla uchována úcta k památce obětí fašistického ducha zkázy.“³⁹ Letáky a demonstrace vedly nakonec k intervenci státních orgánů u zemského biskupa, v jejímž důsledku se farář Führer musel 11. listopadu 1988 při „Modlitbě za mír“ od své účasti distancovat.⁴⁰

O rok později se situace zcela změnila. V květnu 1989 vystoupila východoněmecká opozice poprvé ve větším rozsahu na veřejnost, aby protestovala proti zfalšování

39 StA-L, f. Bezirkstag/Rat des Bezirk (BT/RdB – Krajský sněm / Krajská rada) Lipsko, 21959, Gesamteinschätzung zur Friedensdekade 1988, 17.11.1988, l. 3.

40 Tamtéž, l. 4.

obecních voleb, a záhy si získala další přívržence. V létě 1989 otrásala země vystěhovalecká vlna: v Praze, Budapešti a Varšavě obsadili občané NDR západoněmecká velvyslanectví a dožadovali se možnosti vycestovat. Když Maďarsko v září otevřelo hranice s Rakouskem, opustilo NDR během několika týdnů přes pětadvacet tisíc lidí. Na podzim se v Lipsku v kostele sv. Mikuláše konaly každé pondělí po „Modlitbě za mír“ demonstrace a počet jejich účastníků vříchledně narůstal. Když konečně 9. října 1989 pokojně demonstrovalo na sedmdesát tisíc lidí, aniž je rozehnal silný kontingent ozbrojených bezpečnostních sil, začaly se události valit jedna za druhou. V polovině října byl sesazen Erich Honecker z funkce šéfa státu i strany a nové vedení ohlásilo vážné reformy. Osmého listopadu byla v Lipském kraji oficiálně povolena opoziční skupina Nové fórum (*Neues Forum*). Jako svou první akci ohlásila tichý pochod na paměť „noci pogromů“ před jednapadesáti lety a na protest proti pravicově radikálním tendencím v NDR. V jejím svolání se pravilo: „Žádáme všechny účastníky, aby nepřinášeli žádné plakáty, ale jen tiše demonstrovali se svíčkami v rukách.“⁴¹ Podle údajů *Leipziger Volkszeitung*, ústředního tiskového orgánu Krajského výboru SED v Lipsku, uposlechlo výzvy několik desítek tisíc lidí.⁴²

Ve chvílích, kdy tajemník Ústředního výboru SED Günter Schabowski na tiskové konferenci v Berlíně ohlašoval otevření hranic se západním Německem, kráčel v Lipsku od kostela sv. Mikuláše k pamětnímu kameni za vypálenou synagogu tichý pochod. Tam měl krátký proslov Siegfried Hollitzer z pracovního kruhu Církev a židovství, který varoval před posilováním „neofašismu“. Zároveň vyzval k novému postoji k Izraeli, který ve státních médiích většinou vystupoval jako „sionistický agresor“.⁴³

Velkým ohlasem, který svolání v těchto pohnutých časech vyvolalo, byli překvapení i sami pořadatelé: „Nebylo jisté, kolik lidí přijde. Nic senzačního, dosud zakázaného na této akci nebylo. A hlášení o abdikacích a sliby vlády, že nastanou politické změny, skýtaly látku k jiným rozhovorům. Koho bude tedy zajímat něco, co stejně netvořilo jádro debat? Ovšem první povolená nestátní demonstrace mi dala za vyučenou. Přišlo mnoho tisíc lidí (nikdo je nepočítal). Tiše, se svíčkami v rukou, šli večer od kostela sv. Mikuláše k pomníku synagogy... ..a že přišlo tak nečekaně mnoho lidí – z politické odpovědnosti – mi vlévalo naději do žil,“ psala v informačním listu opozice jedna z organizátorek.⁴⁴

41 Zum Schweigemarsch. In: *Die Union* (9.11.1989).

42 Ohlašovatelé sami původně počítali s tisícovkou účastníků. Viz *Archiv des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR*, Berlin (Archiv spolkového zmocněnce pro dokumenty Státní bezpečnosti bývalé NDR), f. Bezirksverwaltung für Staatssicherheit (Krajská správa Státní bezpečnosti) Leipzig, Abteilung (oddělení) XX/01418, l. 3.

43 Viz Zehntausende Kerzen mahnten: Vergeßt es nie! In: *Leipziger Volkszeitung* (10.11.1989).

44 SLADEK, Eleonore: Schweigemarsch am 9. November 1989 in Leipzig, Neues Forum Leipzig. In: *Informationsblatt*, č. 5 (14.11.1989).

Vzpomínkové slavnosti polské opozice k povstání ve varšavském ghettu

Vyhlášením výjimečného stavu v Polsku 13. prosince 1981 měly být zničeny první svobodné odbory východního bloku Solidarita, povolené teprve o šestnáct měsíců dřív. Vojenská vláda musela vzít záhy na vědomí, že se s tímto cílem minula. Činnost odborů, jejichž členstvo v roce 1981 čítalo plných devět a půl milionu z celkového počtu pětatřiceti milionů Poláků, a organizací jim blízkých zprvu ustala. Ale vzdor internaci tisíců vůdčích postav se Solidarita v podzemí reorganizovala. Zatímco polská vláda s generálem Wojciechem Jaruzelským v čele ztratila mimo socialistický tábor veškerý kredit, časopis *Time* zvolil internovaného odborářského vůdce Lecha Wałęsu „mužem roku 1981“.

Součástí snah o vylepšení narušeného obrazu Polské lidové republiky byly široce založené oslavy čtyřicátého výročí povstání ve varšavském ghettu. Polská vláda na ně pozvala enormní počet židovských i nežidovských osobností a organizací. Když se jim dává najevo takový zájem, slibovala si zjevně vláda, využijí svůj domnělý vliv, aby pozitivně ovlivnili postoje světové veřejnosti vůči Polské lidové republice.⁴⁵ Slavnosti měl připravovat výbor, který k tomu účelu zvláště ustavila vláda, a do jeho řad byl jako člen povolán Marek Edelman, poslední dosud žijící vůdce povstání. Mělo se rychle ukázat, že to byla závažná chyba.

Edelman studoval po válce medicínu a usadil se v Lodži, kde pracoval jako kardiolog. V roce 1969, během antisemitské kampaně polské vlády, o místo přišel. Od poloviny sedmdesátých let byl v kontaktu s opozičním Výborem na obranu dělníků (*Komitet Obrony Robotników – KOR*) a roku 1981 se účastnil jako delegát prvního celostátního kongresu Solidarity. Po vyhlášení výjimečného stavu v Polsku 13. prosince 1981 byl kvůli tomu dokonce na krátkou dobu internován.⁴⁶ Náhlou výsadu vlády podílet se na činnosti čestného výboru Edelman příkře odmítl. Odůvodnil to v otevřeném dopise otisknutém v podzemních novinách a v zahraničním tisku: „Před čtyřiceti lety jsme bojovali nejenom o život, ale i o život v důstojnosti a svobodě.“ Avšak nyní „na celou společnost doléhá poníženi a poroba, falšuje se smysl slov a gest“, a proto se odmítl slavností účastnit. Zároveň vyzval k bojkotu oficiálních slavnostních aktů: „Pravdivá památka obětí a hrdinů, nepomíjivého lidského úsilí o svobodu a pravdivost bude žít daleko od zmanipulovaných slavností, v tichu hrobů a srdcí.“⁴⁷

45 Viz STEINLAUF, Michael C.: *Bondage to the Dead: Poland and the Memory of the Holocaust*. Syracuse (New York), Syracuse University Press 1997, s. 106 n.

46 Srv. Rozmowa z Markiem Edelmanem. In: *Czas: Pismo społeczno-polityczne* [samizdat], č. 4/5 (1985), s. 27–41, cit. s. 38 n.; ASSUNTINO, Rudi – GOLDKORN, Wlodek: *Der Hüter: Marek Edelman erzählt*. München, C. H. Beck 2002, s. 99 n.

47 Citováno podle: ASSUNTINO, R. – GOLDKORN, W.: *Der Hüter*, s. 100 n. Edelmanův otevřený dopis vyšel na různých místech, mj.: List otwarty Marka Edelmiana. In: *Tygodnik Mazowsze* [samizdat], 3.3.1983; A Leader of '43 Warsaw Uprising Asks Boycott of Polish Observance. In: *New York Times* (9.4.1983).

Solidarita se rozhodla přijít s vlastními vzpomínkovými akcemi až po určité době.⁴⁸ Impulzem bylo stanovisko skupiny mladších Židů, kteří měli blízko k opozici. Tato skupina už koncem sedmdesátých let organizovala „Židovskou létající univerzitu“⁴⁹ a uspořádala řadu kurzů a přednášek o židovství a židovské historii. Nyní požadovala, aby se vládě nedovolilo zcela se zmocnit oslav výročí a aby bylo připomenuto v klidu a míru v jinou dobu.⁵⁰ Nakonec se utvořil přípravný výbor, který v letáčích vyzýval k nezávislému položení věnců a ke vzpomínkovému pochodu někdejšími ghettem i k tomu, aby lidé nenechali vládu „brát“ jim jejich historická výročí.⁵¹

Velký ohlas, se kterým se tento požadavek setkal, byl výsledkem různých příčin: Zcela obecně nejenom na Západě, ale i v Polsku – a rovněž v NDR, jak bylo řečeno výše – v předcházejících letech vzrostl zájem o židovskou kulturu a historii. Dokládají to různé knihy, jako třeba *Zdqżyc przed Panem Bogiem* od Hanny Krallové,⁵² nebo též vysoký výskyt článků na židovská témata například v povolených katolických časopisech *Znak* nebo *Więź* (Sounáležitost). A ti, kdo se zajímali o židovská témata, měli svými názory nepochybně blíž k opozici než k vládě.⁵³

Nové politické svobody během krátké doby mezi povolením Solidarity v srpnu 1980 a vyhlášením výjimečného stavu v prosinci 1981 umožnily kromě toho četné diskuse o historických tématech i nezávislé vzpomínkové slavnosti. V opozičních časopisech, vycházejících v „druhém okruhu“ (*drugi obieg*), tedy v polském samizdatu, začala kritická reflexe holokaustu. V listopadu 1980 vyšlo zvláště číslo časopisu *Biuletyn Dolnośląski*, které připomnělo čtyřicáté výročí obklíčení varšavského ghetta německými okupanty.⁵⁴ V dubnu 1981 jako připomínka výročí povstání v ghettu vyšly výňatky z očitého svědectví Marka Edelmana *Getto walczy* (Ghetto bojuje) v oficiálním orgánu Solidarity, časopise *Tygodnik Solidarność*.⁵⁵ Vzpomínkové slavnosti ke čtyřicátému výročí povstání v roce 1983 tak poté neznamenaly žádnou zásadní proměnu. K tomu ovšem přistupoval prvek subverze. Solidaritě se

48 Na jaře 1983 psal Stanisław Krajewski (pod pseudonymem Abel Kainer), že Marek Edelman vede boj se snahou vlády zmocnit se povstání pro své účely „téměř sám“ (KAINER, Abel [KRAJEWSKI, Stanisław]: *Żydzi a komunizm*. In: *Krytyka: Kwartalnik polityczny*, č. 15 (1983), s. 178–206, cit. s. 202). *Krytyka* vycházela od roku 1978 a byla prvním nezávislým politickým časopisem v poválečném Polsku.

49 Srv. ROTHSTEIN, Rachel: „Am I Jewish?“ and „What Does it Mean?“. The Jewish Flying University and the Creation of a Polish-Jewish Counterculture in Late 1970s Warsaw. In: *Journal of Jewish Identities*, roč. 8, č. 2 (červen 2015), s. 85–111.

50 Viz KRAJEWSKI, Stanisław: *Poland and the Jews: Reflections of a Polish Jew*. Kraków, Austria 2005, s. 154.

51 Glomp Mass Marks Uprising in Ghetto. In: *New York Times* (11.4.1983).

52 KRALL, Hanna: *Zdqżyc przed Panem Bogiem*. Kraków, Wydawnictwo Literackie 1977; v NDR: *Dem Herrgott zuvorkommen*. (Ost)Berlin, Volk und Welt 1979; v SRN: *Schneller als der liebe Gott*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1980; v České republice: *Stihnout to před Pánem Bohem*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1999.

53 GRUBER, R. E.: *Virtually Jewish*, s. 25 n. (viz pozn. 12).

54 *Biuletyn Dolnośląski*, listopad–prosinec 1980 (*Dodatek specjalny: Żydzi i Polacy*) [samizdat].

55 Viz BEREŚ, Witold – BURNETKO, Krzysztof: *Marek Edelman: Życie. Po prostu*. Warszawa, Świat Książki 2008, s. 335.

Povstání ve varšavském ghettu vypuklo 19. dubna 1943, v den, kdy měla začít likvidace ghetta. Zhruba tisícovka špatně vyzbrojených židovských bojovníků z řad zbylých obyvatel ghetta dokázala vzdorovat německé přesile téměř měsíc (foto www.moderni-dejiny.cz)

zde otevírala možnost vlastní vzpomínkovou slavností překřížit plány vládě, která hodlala tímto způsobem získat zpět mezinárodní renomé.

Ačkoli stále vládl výjimečný stav, podařilo se opozici uspořádat hned několik vzpomínkových oslav. Na úvod dne 16. dubna 1983 byla sloužena katolická mše za hrdiny ghetta, kterou celebroid „duchovní správce Solidarity“, kněz Jerzy Popiełuszko. Po ní přednesl spoluzakladatel Výboru na obranu dělníků Jan Józef Lipski přednášku o mravních aspektech povstání.⁵⁶ Ocenil je jako „symbolický čin, čin nevelké praktické ceny, ale nesmírného mravního významu pro Židy i pro celé lidstvo – a v první řadě pro polský národ“.⁵⁷

Lipski ovšem též nastolil řadu nelehkých otázek, z nichž některé dodnes významně ovlivňují debatu o polsko-židovských vztazích – třeba otázku spoluviny Poláků na osudu Židů za německé okupace⁵⁸ nebo polského antisemitismu před druhou světovou válkou, ale i po ní. Ve všech těchto směrech se vyslovoval pro uznání vlastní viny, protože jinak by bylo nečestné ono časté připomínání pomoci, kterou Poláci Židům poskytovali.⁵⁹ Zároveň se ovšem vymezil proti zjednodušujícímu pohledu, jenž Polákům paušálně přičítá antisemitismus, zvláště když je často namířen

56 40-ta rocznica powstania w getcie. In: *Tygodnik Mazowsze* [samizdat] (21.4.1983). Pro vzpomínkové slavnosti Solidarity bylo typické spojení katolické mše a recitace básní v podání herců.

57 LIPSKI, J. J.: Über den Sinn des Aufstands im Warschauer Ghetto, s. 238 (viz pozn. 3).

58 Tamtéž, s. 241.

59 Tamtéž, s. 244.

proti polským zájmům jako takovým: „Je to už obvyklá praxe: proti polskému úsilí o nezávislost a svobodu se leckdo snaží rozpoutat vlnu antisemitismu. (...) Včera i dnes se pokoušeli a pokoušejí opozici, KOR, Solidaritě, všemu, co chce být v Polsku svobodné a nezávislé, házet pod nohy klacek antisemitismu.“⁶⁰

Právě tím Lipski nepřímou přel vláde právo reklamovat pro sebe vzpomínku na povstání v ghettu. V Polské sjednocené dělnické straně (*Polska Zjednoczona Partia Robotnicza* – PZPR) i ve státním aparátu existovaly vlivné frakce, které se snažily opozici diskreditovat antisemitskými útoky, když poukazovaly na židovský původ prominentních mluvčích Solidarity a Výboru na obranu dělníků.⁶¹ Avšak nejen na tom je zřetelně vidět, jaké obtíže činilo socialistické straně a vládě zaujmout postoj k polsko-židovské problematice v historii i v přítomnosti. Pouhých několik týdnů před výročím povstání byl zbaven všech stranických i vládních funkcí Mieczysław Moczar, ministr vnitra v šedesátých letech a *spiritus rector* antisemitské kampaně z roku 1968. V jejím důsledku přišly o svá místa tisíce polských Židů, kteří tak byli postaveni před nutnost emigrovat.⁶² Až do roku 1983 zůstal Moczar předsedou polského svazu válečných veteránů, tedy organizace, jež byla oficiálním pořadatelem slavností spojených s povstáním ve varšavském ghettu.

Ovšem ani Solidarita nebyla monolitní blok, nýbrž zastřešovala rozmanité politické proudy polské opozice. Byly mezi nimi skupiny radikálně pravicové, klerikální i antisemitské. Jedna z nich, nazývající se *Prawdziwi Polacy* (Praví Poláci), ustavičně vznášela námitky proti „Židům a komunistům“ ve vedení Solidarity. Pozice, jaké zastávali tito „Praví Poláci“, byly ovšem v menšině a vůdci nezávislých odborů, jako Lech Wałęsa, Zygmunt Bujak nebo právě Jan Józef Lipski, je důrazně odmítali.⁶³ V tomto kontextu je zřejmé, že Lipského výroky implicitně mířily i do řad vlastních přívrženců.

Na někdejší „překladišti“ (*Umschlagplatz*) – shromaždišti, odkud byli židovští Varšavané deportováni do vyhlazovacích táborů – se 17. dubna sešla asi tisícovka lidí, aby se zúčastnili ohlášené vzpomínkové demonstrace u nedalekého Památníku hrdinů ghetta. Postavil se jim značný počet příslušníků bezpečnostních sil, kteří chtěli shromážděné vytlačit, nicméně demonstrantům se na náměstí u památníku přesto podařilo dojít.⁶⁴ Literární kritik Roman Zimand zde přečetl dopis Marka Edelmana, na nějž úřady uvalily domácí vězení, takže nemohl opustit Lodž.⁶⁵

60 Tamtéž.

61 K tomu srv. WIEVIORKA, Michel: *Les Juifs, la Pologne et Solidarność*. Paris, Denoël 1984, zejména s. 57–67; KRAJEWSKI, S.: *Poland and the Jews*, s. 143; KRAETER, Dieter: *Polens Militär-Junta klagt an: „Die Juden sind schuld“*. In: *Tribüne: Zeitschrift zum Verständnis des Judentums*, roč. 21, č. 81 (1982), s. 12–14.

62 K této antisionistické kampani srv. DAHLMANN, Hans-Christian: *Antisemitismus in Polen 1968: Interaktionen zwischen Partei und Gesellschaft*. Osnabrück, Fibre 2013; STOLA, Dariusz: *Kampania antysyjonistyczna w Polsce 1967–1968*. Warszawa, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk 2000.

63 Srv. k tomu především WIEVIORKA, M: *Les Juifs, la Pologne et Solidarność*, s. 57–67.

64 Polish Police Bar March on Uprising. In: *New York Times* (18.4.1983).

65 Přistoupily k tomu pod záminkou, že na něj arabské organizace chystají atentát (srv. BEREŠ, W. – BURNETKO, K.: *Marek Edelman*, s. 359; 40-ta rocznica powstania w getcie – viz pozn. 55).

Lecha Wałęsy se při pokusu zúčastnit se slavnosti zmocnila policie.⁶⁶ Nakonec měl krátký proslov mluvčí Solidarity Janusz Onyszkiewicz. Řekl v něm, že shromáždění bylo uspořádáno proto, že jeho účastníci pro sebe na oficiální vzpomínkové slavnosti nevidí místo. V reakci na momentální obklíčení v policejním kotli i na situaci Solidarity zvolal: „Kdyby hrdinové ghetta žili dnes, zcela určitě by podpořili hnutí Solidarity, morálně i fyzicky!“⁶⁷ Nato pozvedli demonstranti ruce na znamení „victory“ – symbolu Solidarity – což policie využila jako záminku, aby shromáždění rozehnala. Někteří demonstranti, mezi nimi i Onyszkiewicz, byli zatčeni.⁶⁸

Nezávislé vzpomínkové slavnosti pozorně sledoval mezinárodní tisk i podzemní tisk v Polsku. V něm však zaznívaly i hlasy vyjadřující zklamání z toho, jak velký počet židovských organizací a osobností se účastnil oficiálních oslav. Například v samizdatovém časopise *KOS*, vydávaném Výborem společenského odporu (*Komitet Oporu Społecznego*),⁶⁹ který přinesl Lipského projev z 16. dubna, vyjádřil jeden komentátor své rozčarování z toho, že výzvy k bojkotu oficiálních oslav uposlechlo jen nemnoho židovských organizací. Ty, které se zúčastnily – přinejmenším ty, které se setkaly s vysokými vládními představiteli – přitom obvinil z dvojí morálky.⁷⁰ Jiní pozorovatelé kritizovali skutečnost, že téměř žádný z mezinárodních hostů nepřišel na vzpomínkovou slavnost Solidarity. Stanisław Krajewski, jeden z iniciátorů nezávislé vzpomínky, proto okomentoval nikoli bez jisté škodolibosti, že k nevoli mezinárodních židovských organizací položila při oficiálním ceremoniału věnec také delegace Organizace pro osvobození Palestiny, která srovnala boj Palestinců proti izraelské armádě s bojem povstalců proti nacistům.⁷¹

Samotný fakt, že oficiálních oslav se zúčastnili mnozí předsedové důležitých židovských organizací – mimo jiné Světového židovského kongresu⁷² – a navzdory výzvě k bojkotu na ně přišlo dokonce sedm set padesát zahraničních hostů, chápali mnozí příslušníci polské opozice jako projev lhostejnosti vůči Polsku. Pokud ovšem uvážíme, že vláda doufala, že se jí podaří získat pět tisíc účastníků,⁷³ tento dojem se relativizuje. V těchto souvislostech lze tedy hovořit o úspěchu výzvy k bojkotu.

66 Walesa, on his Way to Warsaw, is Again Detained by Polish Police. In: *New York Times* (19.4.1983).

67 Citováno podle: KOBYLARZ, Renata: *Walka o pamięć: Polityczne aspekty obchodów rocznicy powstania w getcie warszawskim 1944–1989*. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej 2009, s. 371.

68 Polish Police Bar March on Uprising.

69 Akronym „KOS“, tedy (polsky i česky) *kos*, je zároveň narážkou na Vojenskou radu národní spásy (*Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego* – WRON), kterou ustavil generál Wojciech Jaruzelski a již polská veřejnost zesměšňovala jako *wronu*. Odpovědí Solidarity na tuto „vránu“ byl tedy „kos“.

70 L.: Moim zdaniem. In: *KOS* [samizdat] (11.5.1983), s. 10.

71 KRAJEWSKI, S.: *Poland and the Jews*, s. 156.

72 Viz SHAPIRO, Leon: Soviet Bloc Nations. In: *American Jewish Yearbook*, roč. 85. Philadelphia, Jewish Publication Society of America 1985, s. 251–258, zde s. 253.

73 For Warsaw, Few Flowers at the Ghetto. In: *New York Times* (17.4.1983).

Vládě se ovšem podařilo svou porážku zakamuflovat a účast četných zahraničních hostů prezentovat jako úspěch.⁷⁴

V roce 1983 byla vzpomínka na holokaust součástí opoziční paměti. O židovských tématech a holokaustu se mluvilo a psalo už předtím v prostředí, které bylo ovlivněno samizdatovým tiskem. Ovšem od neoficiálních slavností roku 1983 získaly připomínky holokaustu ve výroční dny povstání v ghettu charakter navracejícího se krystalizačního bodu. Účast na opozičních vzpomínkových slavnostech získala zároveň význam, který přesahoval vzpomínku na holokaust. Podle Marka Edelmana se výročí stalo „dalším dnem opozičních manifestací. – Chodit k pomníku [ghetta] začalo být chápáno jako protistátní demonstrace.“⁷⁵ Mimo „kulatá“ výročí, v letech 1984 až 1987, byla však odezva nevelká. Vzpomínkových slavností opozice se účastnilo jen pár desítek lidí.

Na pětáctýřicáté výročí povstání v roce 1988 se však pozornost opět zvýšila, jak na straně státu, tak opozice. Stát plánoval široce založené vzpomínkové slavnosti, jejichž vrcholem mělo být odhalení nově vytvořeného památníku na „překladišti“. Opoziční kruhy, většinou z prostředí Solidarity, naproti tomu opět přišly s vlastními vzpomínkovými akcemi, jejichž součástí rovněž bylo zasvěcení pomníku.

Poměr sil mezi vládou a opozicí se ve srovnání s rokem 1983 výrazně posunul. Solidarity získala na síle a vlivu, zatímco vládě se problémy země začaly vymykat z rukou. Slavnosti opozice tentokrát připravoval šestačtyřicetičlenný Občanský výbor (*Komitet Obywatelski*), k němuž patřila řada známých opozičních intelektuálů, umělců a historiků.⁷⁶ Ve svém svolání nadepsaném „Byli našimi bratry“ apelovali na „nejširší kruhy polské společnosti, aby solidárně uctily památku polských Židů“.⁷⁷ Dvě akce byly ohlášeny na 17. dubna 1988. Odpoledne měly být u Památníku hrdinů ghetta položeny květiny a povstalci měli být uctěni společnou modlitbou Otče náš a Kaddiš. Už na poledne bylo plánováno odhalení pomníku Henryka Ehrlicha a Viktora Altera na židovském hřbitově. Oba titi vůdci socialistického Všeobecného židovského dělnického svazu (*Algemejner jidišer arbeter bund*) byli v roce 1942, respektive 1943 na Stalinův rozkaz popraveni, i proto, že protestovali proti sovětské okupaci východního Polska v září 1939.

Vláda nebyla na rozdíl od roku 1983 s to reagovat represí. Tentokrát se pokusila opoziční vzpomínkovou slavnost diskreditovat. Ústřední deník Polské sjednocené dělnické strany *Trybuna Ludu* obvinil opozici, že chce památky zneužít pro své politické účely. Sáhla tak k podobné argumentaci jako Solidarity sama před pěti lety proti státně organizovaným oslavám. List srovnával opoziční vzpomínkové slavnosti s vytím hyen, protože opozice prý zneužívá zármutku jiných k vlastní propagaci.⁷⁸ V souvislosti s uctěním památky Ehrlicha a Altera obvinil mluvčí vlády Jerzy Urban organizátory v rozhovoru pro *New York Times*, že chtějí vinu za genocidu

74 Viz KAINER, Abel [KRAJEWSKI, Stanisław]: Stosunki polsko-żydowskie. In: *Spotkania* [samizdat], č. 29–30 (1985), s. 32–63, zde s. 56 n.

75 Viz BEREŚ, W. – BURNETKO K.: *Marek Edelman*, s. 363 n.

76 Byli naszymi braćmi. In: *Tygodnik Mazowsze* [samizdat] (6.4.1988).

77 Tamtéž.

78 LOBMAN, Jerzy: Hieny. In: *Trybuna Ludu* (8.4.1988).

Židů přisoudit Sovětskému svazu. Jacek Kuroń, člen zmíněného Občanského výboru a vůdčí osobnost Solidarity, na stejném místě přímo státnicky zdůvodnil, proč opozice pořádá vlastní vzpomínkové slavnosti: „Polská lidová republika o povstání také hovoří, ale v Polsku existuje nezanedbatelná nedůvěra k čemukoli, co řeknou. Došli jsme k závěru, že by bylo dobré učinit něco nikoli proti oficiálnímu záměru, nýbrž souběžně s ním.“⁷⁹

Kurońovo vysvětlení je dokladem snahy opozičních představitelů distancovat se od vedení státu a vůči zahraničnímu tisku vystupovat v roli skutečných reprezentantů Poláků. Rozhodnutí opět organizovat vlastní vzpomínkové slavnosti vycházelo z dalekosáhlejších úvah, které Konstany Gebert, tak jako Krajewski jeden z protagonistů Židovské létající univerzity, vyložil pod pseudonymem Dawid Warszawski v samizdatovém časopise KOS:

„Úřady nařídily vzpomínkové slavnosti k výročí, stejně jako by mohly nařídít i pogrom. Mezi oficiálními oslavami, jejich hosty a městem byla spuštěna těžká opona. To nutně vzbudilo značný odpor. (...) Obyvatelé, kterým se dvacet let nedaří vyprosit si opravu chodníku a kteří teď vidí, s jak velkým vynaložením materiálu a pracovních sil se buduje pomník „těm Židům“, prostí Varšavané, kteří jsou deptáni mohutností oslav, nařízených sice u nich, ale ne pro ně – ti všichni tu mohli pocítit pobouření a zlobu a tu a tam propůjčovali této zlobě výraz. Nestačí však říct, že by se za takové emoce měli stydět. Bylo by třeba jim dát možnost, aby ukázali, co si skutečně myslí a cítí, nezávisle na příležitostném pobouření.“⁸⁰

Na tom je jasně vidět, že organizátorům už nešlo jen o to, aby podkopávali legitimitu vlády – i když srovnání, že vzpomínání nařídila vláda, stejně jako by mohla nařídít pogrom, mířilo právě k tomuto cíli. Nezávislé připomínání minulosti mělo zabránit tomu, aby se oslavy zaměřené na mezinárodní publikum a plánované bez

Marek Edelman (1919–2009), jeden z vůdců povstání ve varšavském ghettu, na snímku z roku 1950. Po porážce povstalců se mu podařilo uprchnout podzemními kanály a zúčastnil se i Varšavského povstání. Po válce se stal v Polsku uznávaným kardiologem, v osmdesátých letech spolupracoval s opozicí a v létě 1989 patřil k účastníkům jednání u „kulatého stolu“ o předání moci (foto www.alterburger.com)

79 Ad Hoc Events on Ghetto Revolt Irk Warsaw. In: *New York Times* (14.4.1988).

80 WARSZAWSKI, Dawid [GEBERT, Konstany]: Pamięć i gra. In: KOS [samizdat] (24.4.1988), s. 1–3.

ohledu na Varšavany staly živnou půdou antisemitských nálad. Pozadím těchto obav byly zkušenosti vedoucích představitelů polské opozice, že antisemitské nálady obyvatelstva by vláda mohla snadno proměnit ve zbraň proti opozici. Na to upozorňoval už roku 1983 Jan Józef Lipski. Přímo exemplárním příkladem je Adam Michnik – taktéž člen Občanského výboru pro přípravu vzpomínkové slavnosti. V roce 1968 stál jako vůdce studentských protestů v centru vládní antisemitské kampaně a v sedmdesátých a osmdesátých letech se pak stal jedním z nejdůležitějších ideových vůdců opozice.

V této souvislosti je namísto připomenout, že v letech 1985 a 1987 došlo ke dvěma veřejným debatám, na poměry v socialistických státech značně širokým, o polsko-židovských vztazích a o roli Poláků za holokaustu. Nejprve to byla polemika o filmu Clauda Lanzmanna *Shoah*, z něhož se v Polsku promítaly aspoň ukázky. Vzhledem k tomu, že Poláci byli ve filmu prezentováni téměř jen jako tupí a antisemitští sedláci, vyvolal film nemálo pobouření.⁸¹ Další debatu vzbudil text Jana Błońskiego „Neboží Poláci hledí na ghetto“, ve kterém autor, inspirován jednou básní Czesława Miłosze, vznesl otázku spoluviny Poláků na vyvražďování polských Židů. Stať, která vyšla v katolickém periodiku *Tygodnik Powszechny*, polarizovala v následné debatě čtenáře napříč politickými tábory.⁸²

Občanský výbor se svým postojem vymezil nejenom vůči vládě, jíž upíral morální legitimaci k připomínání povstání v ghettu, ale i vůči polským nacionalistům v táboře opozice, kteří Židy a komunisty stereotypně ztotožňovali výrazem „židobolševismus“ (*żydokomuna*). Vzpomínkové slavnosti skýtaly proto možnost uctít židovské povstalce a zároveň demonstrovat proti vládě.

Pomník oběma zavražděným vůdcům Všeobecného židovského dělnického svazu to symbolizoval nad jiné zřetelně. Zřízení pomníku inicioval a organizoval Marek Edelman, jehož osobním zájmem bylo oba politiky uctít – sám byl nakonec také členem svazu. Solidarita propůjčovala této vzpomínce politický význam v několikerém ohledu. Vzpomínkové akce především získaly antikomunistický ráz, který umožňoval mnoha příslušníkům opozice se k nim připojit. Jacek Kuroń zdůraznil, že Ehrlich a Alter byli vlastenci, kteří protestovali proti sovětskému vpádu do východního Polska v září 1939. Když však doplnil, že pocty se oběma dostává i proto, aby se vyvrátila mezi Poláky rozšířená domněnka, že mnoho Židů invazi Sovětského svazu 17. září 1939 do východního Polska uvítalo,⁸³ dal tím najevo, že uctění jejich památky nesloužilo jen k tomu, aby provokovalo vládu. Mělo navíc přimět antikomunisticky zaměřené vrstvy polského obyvatelstva, tvořící společenskou základnu opozice, aby se zamyslely nad stereotypními představami o Židech.

Uctěním památky dvou polskožidovských politiků, obětí stalinismu, mohla opozice demonstrovat dovnitř i navenek pozitivní, inkluzivní polské vlastenectví. To vrhalo zvláště špatné světlo na polské státní a stranické vedení, které se ani po dvaceti

81 Viz FORECKI, Piotr: *Reconstructing Memory The Holocaust in Polish Public Debates*. Frankfurt/M., Peter Lang 2013, s. 102–115.

82 *Tamtéž*, s. 116–131.

83 Ad Hoc Events on Ghetto Revolt Irk Warsaw.

Během vzpomínkové slavnosti organizované Nezávislým odborovým svazem Solidarity 19. dubna 1988, v den pětáctýřicátého výročí zahájení povstání ve varšavském ghettu, položil Marek Edelman věnec k Památníku hrdinů ghetta (foto Archiv KARTA, sign. OK 022404)

letech nehodlalo jednoznačně distancovat od antisemitské kampaně roku 1968. Na vyznění tohoto opozičního aktu nic nezměnila ani skutečnost, že vládnoucí strana a Světový židovský kongres společně odsoudily konkurenční vzpomínkovou slavnost jako rušivý politický manévr.⁸⁴

Přes pokusy vlády diskreditovat opoziční vzpomínkové slavnosti a přes spory o polsko-židovský vztah v předcházejících letech se tyto vzpomínkové akce těšily velkému zájmu. Podle údajů podzemního tisku se dopoledního odhalení pomníku oběma židovským vůdcům na židovském hřbitově účastnilo zhruba čtyři až pět tisíc osob. K Památníku hrdinů ghetta přišlo deset až patnáct tisíc lidí. Po předcházejících projevech zloby mnoha Varšavanů na státní oslavy registroval Konstanty Gebert obě tyto skutečnosti s úlevou.⁸⁵

84 Píše to Mark Ehrlich, vnuk Henryka Ehrlicha, který zastupoval jeho rodinu při odhalení pamětního kamene: EHRlich, Mark: Honoring the Past to Change the Future: Solidarity and the Warsaw Ghetto. In: *Tikkun*, roč. 3, č. 5 (1988), s. 23–27, zde s. 24 n.

85 Gebert udává čtyři tisíce, resp. deset tisíc účastníků (viz WARSZAWSKI, D. [GEBERT, K.]: *Pamięć i gra*). Jiné časopisy „druhého okruhu“ píší o pěti či patnácti tisících účastnících (*Przegląd Wiadomości Agencyjnych*, 20.4.1988), zatímco polská bezpečnostní služba napočítala jen patnáct set, případně dva až tři tisíce osob (KOBYLARZ, R.: *Walka o Pamięć*, s. 423 a 426 – viz pozn. 67).

Ehrlichův a Alterův skromný pomník tvořil bludný kámen s mosaznou deskou.⁸⁶ Marek Edelman oba představitele Všeobecného židovského dělnického svazu při odhalení ocenil se zřetelem k Solidaritě: „Zemřeli, ale jejich ideály žijí dál.“⁸⁷ Po něm hovořili zástupci svazu ze Spojených států a Kanady, představitelé střečového odborového svazu Americká federace práce a Kongres průmyslových organizací (*American Federation of Labor and Congress of Industrial Organizations*)⁸⁸ a konečně Zbigniew Bujak za regionální mazovskou Solidaritu. Byla přečtena další pozdravná poselství, od bývalého západoněmeckého kancléře Willyho Brandta a pařížského kardinála Jean-Marie Lustigera, pocházejícího z polskožidovské rodiny. Nakonec celé shromáždění zazpívalo hymnu svazu – v jidiš.⁸⁹

Odpoledne byly položeny věnce u Památníku hrdinů povstání v ghettu. Opět hovořili Edelman a Bujak, Janusz Onyszkiewicz přečetl dopis Lecha Wałęsy Marku Edelmanovi. Pisatel v něm pravil: „Jako syn této země prosím dnes o to, abychom vzpomněli nesnadného (polsko-židovského – pozn. autora) společenství. A prosím o to, aby nám bylo odpuštěno všechno to, co toto společenství později naplňovalo jedem – především bolestné a zahanbující projevy antisemitismu.“⁹⁰ V narážce na nezdařená polská povstání 18. a 19. století v dopise dále stálo: „Neboť v této zemi, zemi tolika povstání, bylo povstání židovských bojovníků možná ze všech polských povstání tím nejpolsštějším.“⁹¹ Wałęsa tím povstání v ghettu zařadil do polské romantické tradice, v níž odpor sám o sobě má větší morální hodnotu než vyhlídka na úspěch.⁹²

Po společné modlitbě a zpěvu polské národní hymny se shromáždění přesunulo na „překladiště“, k nově zřízenému pomníku deportovaných varšavských Židů. Ten byl vytvořen na objednávku polské vlády a měl být odhalen v rámci oficiálních vzpomínkových slavností o dva dny později. Mnoho mužů mělo z respektu k židovské tradici pokrývku hlavy. Na jednom z nesených transparentů byl hebrejský nápis „Čest polským Židům – KPN“ (*Konfederacja Polski Niepodległej* – Konfederace nezávislého Polska).⁹³ Na jiném transparentu stálo polsky v narážce na výrok papeže Jana Pavla II.: „Skloňme hlavy – to je jejich Golgota.“⁹⁴ Odvolávka na papežův citát stejně jako křesťanské modlitby během slavností dokládají, že mnohé ze zúčastněných opozičních skupin se snažily povstání v ghettu a holokaust vůbec pojmut v kategoriích vlastního hodnotového systému – v tomto případě katolicko-polského.

86 Viz ASSUNTINO, R. – GOLDKORN, W.: *Der Hüter*, s. 101 n. (viz pozn. 47).

87 Polish March Lauds Heroes of '43 Ghetto. In: *New York Times* (20.4.1988).

88 Samizdatový *Tygodnik Mazowsze* píše sice o Alfredu Shankerovi, míněn je však Albert Shanker. Viz Pochylmy głowy – to ich Golgota. In: *Tygodnik Mazowsze* (20.4.1988).

89 Tamtéž.

90 WAŁĘSA, Lech: List do Marka Edelmana. In: *Tygodnik Mazowsze* [samizdat] (20.4.1988).

91 Polish March Lauds Heroes of '43 Ghetto.

92 Sr. RUCHNIEWICZ, Krzysztof: Die polnische Erinnerung an den Warschauer Ghettoaufstand (1943). In: TÝŽ: „Noch ist Polen nicht verloren“: *Das historische Denken der Polen*. Münster – Hamburg – Berlin – Wien – London, Lit-Verlag 2007, s. 57–65, zde s. 63.

93 Chwała Powstańcom Getta. In: *Gazeta Polska* [samizdat] (30.4.1988).

94 Pochylmy głowy – to ich Golgota. – Jan Pavel II. označil roku 1979 Osvětim při své návštěvě za „Golgotu naší doby“.

Podle dopisovatele *New York Times* Michaela T. Kaufmana působilo však právě vystupování Konfederace nezávislého Polska přehnaně a inscenovaně, zvláště když někteří vedoucí členové organizace prý sami upoutali pozornost antisemitskými výroky.⁹⁵

Tím navázal na kritiku, kterou ve svém hodnocení vyslovil i Konstanty Gebert. Úhrnem však Gebert konstatoval, že to byly okrajové jevy. V narážce na výtky vládního mluvčího Jerzyho Urbana v předvečer opozičních vzpomínkových slavností napsal: „Nemuseli jsme být Urbanem na to, abychom se obávali jisté instrumentalizace nezávislých vzpomínkových slavností a abychom znepokojeně předvídali možnost, že to, o co vlastně jde – uctění zavražděných Židů – bude zadušeno rutinní nábožensko-vlasteneckou stafáží nezávislých demonstrací. Tváře čekajících s květinami a svíčkami (před památníkem na „překladišti“ – pozn. autora) tyto obavy rozptýlily.“⁹⁶

Koncem léta 1988 vypukly po celé zemi stávky, které vládu donutily vyjednávat se Solidaritou. Po rozhovorech u „kulatého stolu“ počátkem roku 1989 se v červnu 1989 konečně konaly první částečně svobodné volby v socialistickém bloku. Třetina křesel v Sejmu při nich byla volena svobodně, zbývající byla rezervována pro PSDS a další strany „národní fronty“. Vítězství Solidarity v zásadě znamenalo začátek konce socialistických vlád ve východní Evropě. Při dalším „kulatém“ výročí povstání ve varšavském ghettu, padesátém, hovořil Lech Wałęsa na oficiálních oslavách – jako prezident Polské republiky.

Disidentské připomínání holokaustu v NDR a Polsku – srovnání

Nabízí se srovnání, jak si disidenti připomínali takzvanou noc pogromů a povstání ve varšavském ghettu, jaké obsahy a cíle tím vyjadřovali a jaké strategie přitom sledovali. Jak ukazuje porovnání státních vzpomínkových slavností a slavností organizovaných disidenty, mohou v jedné společnosti existovat rivalizující paměti, které se případně i výrazně rozcházejí.⁹⁷ V tomto konkrétním případě šlo na obou stranách o vzpomínání na holokaust. Avšak význam, který těmto událostem připisovaly – a tím i funkce, které přisuzovaly jejich připomínání – se zásadně lišily.

Vlády Německé demokratické republiky a Polské lidové republiky spatřovaly v téměř úplném vyvraždění evropských Židů projev fašistického teroristického režimu, jež zničila vítězná Rudá armáda. Jako exponenti systému založeného na marxisticko-leninské ideologii, který sám sebe definoval jako antifašistický, a jako spojenci Sovětského svazu stáli východoněmečtí a polští komunisté na straně vítězů. Proto se jejich vlády nemusely zabývat otázkami viny nebo spoluviny na osudu Židů.⁹⁸ Vzpomínky na holokaust byly podřízeny vzpomínkám na vítězství nad německým fašismem, protože ty poskytovaly legitimaci jejich vlastní hegemonii. Jelikož masové

95 KAUFMAN, Michael T.: *Mad Dreams, Saving Graces: Poland. A Nation in Conspiracy*. New York, Random House 1989, s. 192.

96 WARSZAWSKI, D. [GEBERT, K.]: *Pamięć i gra*.

97 Srv. k tomu BURKE, P.: *Geschichte als soziales Gedächtnis*, s. 298 n. (viz pozn. 9).

98 K NDR srv. SATJUKOW, Silke: *Befreiung? Die Ostdeutschen und 1945*. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag 2009.

vraždění Židů se nedalo postihnout kategoriemi marxistické teorie fašismu ani kategoriemi třídních protikladů, zůstávalo toto téma v oficiální paměti spíše na okraji a bylo charakterizováno vnitřními rozpory.

V lidovém Polsku byly připomínky utrpení Židů za německé okupace od šedesátých let vědomě potlačovány ve prospěch zdůrazňování polských útrap. V NDR stál holokaust vždy ve stínu antifašismu, jenž patřil k ideologickému fundamentu „lepšího Německa“. V Polsku k tomu přistupovaly vzpomínky na antisemitskou kampaň z roku 1968, iniciovanou činiteli vládnoucí strany, z nichž někteří stále ještě seděli ve vedoucích funkcích a neostýchali se vytahovat „antisemitskou kartu“ i proti Solidaritě. V NDR to zase byla politika vůči Izraeli, za jejímiž antisionistickými hesly se velmi často skrývala antisemitská klišé. Východoněmecké úřady také vehementně popíraly, že by se v zemi vyskytovaly pravicově extremistické tendence a delikty, jako například hanobení židovských hřbitovů. I to vyvolávalo vážné pochybnosti o opravdovosti státního antifašismu.

V očích přívrženců opozice se v holokaustu projevoval nejenom ničivý potenciál nacismu, ale totalitních ideologií obecně. Připomínání židovských obětí nacistického teroru pro ně zahrnovalo nezbytnost vypořádat se i se (spolu)vinou na jejich osudu. Za touto otázkou viny se skrývala otázka morálně správného jednání jednotlivce v diktátorských poměrech. Zvláště vyhrcočně se tento motiv objevil v letáku lipské Iniciativy ke společenské obnově NDR z roku 1988 a v proslovu Janusze Onyszkiewicze u pomníku obětí povstání ve varšavském ghettu v roce 1983. Jiní aktivisté formulovali opatrněji a zdůrazňovali, že je vyloučeno klást rovnítko mezi současnou a tehdejší situací Židů.

Holokaust byl ale především tématem, které opozici v NDR a Polsku umožňovalo poukazovat na to, jak se vlády obou těchto zemí zaplétají do rozporů. To platilo zejména v těch případech, kdy se snažily (od roku 1983 v Polsku a od roku 1988 v NDR) v mezinárodním měřítku vylepšit svou reputaci na odiv stavěnými vzpomínkovými akcemi. Příslušníci opozice argumentovali, že pokud se předtím o holokaustu hovořilo spíše okrajově, pak příčinou nově vzbuzeného zájmu o židovskou tragédii je úsilí o krátkodobý politický profit: Polsko chtělo roku 1983 prolomit mezinárodní izolaci po potlačení Solidarity, NDR se zase pokoušela profilovat vůči SRN v zápolení společenských systémů obou německých států.

Nezávislé vzpomínkové oslavy poskytovaly opozici kromě toho těžko napadnutelnou možnost veřejně se vyjádřit. Platilo to tím spíše tehdy, když kvůli oficiálním oslavám, organizovaným s velkou pompou, byla v zemi řada zástupců zahraničních médií. V kontrastu se státem se opoziční skupiny snažily prezentovat jako upřímní nositelé připomínky holokaustu. Disidenti tak formovali nezávislou paměť a stejně tak stimulovali veřejnou polemiku o těchto tématech. Tím, že narušovali monopol státních aparátů na interpretaci historie, zpochybňovali jejich legitimizační bázi. Proti sebezprezentaci socialistických stran NDR a Polska jako vítězů dějin, kteří za druhé světové války stáli na správné straně, a jsou teď proto právem u moci, postulovali organizátoři nezávislých vzpomínkových slavností vlastní historii.

Srovnání východoněmeckých a polských vzpomínkových iniciativ disidentských skupin odhaluje značné rozdíly v jejich velikosti, dosahu a v počtu jejich účastníků.

V tom se odrážejí rozdíly obou opozičních hnutí ve stupni organizovanosti a počtech stoupenců. Různá byla rovněž funkce vzpomínkových slavností v obou zemích. Východoněmecké opozici poskytl připomínání minulosti především možnost zmapovat manévrovací prostor pro nezávislou činnost na veřejnosti. Nevelkými akcemi roku 1983 v Lipsku a v roce 1984/85 v Berlíně si její příslušníci vyzkoušeli, kde jsou hranice státní represe vůči nezávislým aktivitám. Prokázalo se tehdy, že když bylo východoněmeckým úřadům jasné historické pozadí, neodvážily se vzpomínkové slavnosti za židovské oběti nacismu otevřeně potlačovat. V roce 1988, při padesátém výročí „noci pogromů“, se motivy disidentského připomínání holokaustu v NDR proměnily. Nyní šlo o to diskreditovat oficiální komemoraci a poukázat na to, že je to inscenace, a nikoli poctivé vyrovnávání s historií.

Nic jiného neřikal ani otevřený dopis Marka Edelmana v souvislosti s oficiálními slavnostmi ke čtyřicátému výročí povstání ve varšavském ghettu, jichž Solidarita využila jako příležitosti ke zorganizování vlastních oslav. Organizací nezávislých vzpomínkových akcí šla však Solidarita ještě o krok dál a reklamovala odkaz povstalců pro sebe tezí, že bojuje za tytéž ideály. Tím polská opozice vzpomínání vlastně využila pro vlastní účely. Jan Józef Lipski však ve svých úvahách ke čtyřicátému výročí povstání v ghettu poukázal také na to, že politické přivlastnění tohoto úseku historie – jež díky podpoře Marka Edelmana působilo nesporně autenticky – musí být provázeno širší konfrontací Poláků s obtížnými otázkami polsko-židovského vztahu. Šlo přitom o to ukázat vládě, že opozice má proti ní morálně navrch, což vládu delegitimizovalo a zároveň sloužilo k vlastní legitimizaci. Tím se polské opoziční připomínání minulosti v roce 1983 – na rozdíl od vzpomínkových akcí příslušníků opozice v NDR, které mířily do vlastního prostředí – obracelo i na světovou veřejnost. Mělo se jím předvést, že Solidarita jako zástupce „skutečného Polska“ praktikuje autentické, vážně míněné vzpomínání.

Pokud se spolehne na zpravodajství deníku *New York Times*, pak se to podařilo. V komentáři nazvaném „Who is Poland“ se autor v dubnu 1983 rétoricky tázal: „Kdo je dědicem povstání ve varšavském ghettu – Jaruzelského policie v okovaných botách, anebo pronásledované zbytky Solidarity? Kdo má právo identifikovat se s oběťmi antisemitismu – propagandistický aparát, který neustále užívá jinotajných slov jako „židovského původu“ či „sionistické vazby“, anebo oběti takové propagandy?“⁹⁹

O pět let později vystupovala Solidarita vůči polské i mezinárodní veřejnosti ze sebevědomé pozice. V poměru ke státu se už necítila být v nevýhodě, naopak se záměrně stavěla do státotvorné role jako „skutečné Polsko“, které se ujímá připomínky povstání v ghettu. Tím Solidarita aspoň diskurzivně upřela vládě oprávnění hovořit jménem polské společnosti a zatlačovala ji do defenzivy. Wałęsovou omluvou jménem Poláků za utrpení způsobené Židům a zařazením povstání do polské romantické tradice se vystupňoval tlak na Jaruzelského, aby se jako hlava státu vyslovil podobně. Ten se však k žádnému takovému gestu nevzchopil.

99 Who is Poland? In: *New York Times* (21.4.1983). Podobně vyznívají výroky Konstantyho Geberta, který se vzpomínkových slavností účastnil (srv. BEREŠ, W. – BURNETKO, K.: *Marek Edelman*, s. 357 – viz pozn. 55).

Mezitím ovšem zmíněné kontroverze vyvolané Lanzmannovým filmovým dokumentem *Shoah* a Błońskiego esejem „Neboží Poláci hledí na ghetto“ podnítily živou debatu o polsko-židovských vztazích. Vzpomínkové slavnosti Solidarity je třeba chápat také jako vymezování vlastních pozic v této debatě. Měly demonstrovat, že Solidarity reprezentuje osvícené vlastenectví, nikoli tupý nacionalismus, který stereotypním výrazem *żydokomuna* ztotožňuje Židy a komunisty.

Východoněmecká opozice byla takovému dosahu svého působení na míle vzdálená, neboť jí chybělo podobně široké společenské zázemí, jaké měla Solidarity. V okamžiku, kdy nabyla srovnatelné síly, se už přes ni se vši razancí valily aktuální události: tichý pochod Nového fóra v Lipsku vzdor desetitisícům účastníků zcela zanikl v otřesech pádu Berlínské zdi. Přitom ukázal, že opozice v NDR je schopna dopracovat se k vědomí státněpolitické odpovědnosti. Ilustruje to nejen tento tichý pochod, jímž Nové fórum v okamžiku svých největších úspěchů obrátilo pozornost ke stinným stránkám německé historie. Je to patrné i ze společného prohlášení první svobodně zvolené Lidové sněmovny NDR z 12. dubna 1990, ve kterém se poslanci jménem východních Němců hlásili ke „spoluodpovědnosti“ za zločiny nacistického Německa.¹⁰⁰

Dnes už způsob, jakým východoněmečtí disidenti přistupovali k reflexi holokaustu, nehraje v celoněmecké kultuře vzpomínání (*Erinnerungskultur*) žádnou viditelnou roli a také jeho aktéři převážnou většinou zmizeli z očí veřejnosti. Přesto se projevuje jeho trvalé působení na německo-židovskou přítomnost. Společnému prohlášení Lidové sněmovny totiž už v březnu 1990 předcházelo rozhodnutí hlavních politických sil přijaté u „kulatého stolu“, podle kterého Německá demokratická republika, uznávajíc svou historickou odpovědnost za holokaust, poskytla sovětským Židům právo azylu. Zákonná úprava následovala v červenci 1990, ale první Židé ze Sovětského svazu této možnosti využívali už od jara. Jen díky silnému tlaku veřejnosti se podařilo odvrátit vládu Helmuta Kohla od úmyslu tuto normu během německo-německého sjednocování zrušit. Zákonná úprava platná pro celé Německo byla přijata v lednu 1991. Od té doby se tak do Německa přestěhovalo na dvě stě tisíc sovětských Židů, kteří dnes rozhodujícím způsobem utvářejí židovský život v Německu – bez konfrontace východoněmeckých disidentů s holokaustem by to nebylo možné.¹⁰¹

Z němčiny přeložil Petr Dvořáček

Tento článek vychází díky podpoře Grantové agentury ČR v rámci grantu č. 16-01775Y „Začlenění židovského obyvatelstva do poválečné československé a polské společnosti“.

100 Antrag aller Fraktionen der Volkskammer der Deutschen Demokratischen Republik zu einer gemeinsamen Erklärung der Volkskammer. Volkskammer der Deutschen Demokratischen Republik, 10. volební období, tisk č. 4. Dostupné online z: <http://webarchiv.bundestag.de/volkammer/dokumente/drucksachen/100004.pdf> [cit. 2016-02-06].

101 K tomu srv. STACH, Stephan: Ostdeutsche Dissidenten und die Erinnerung an die Shoah. In: *Regard sur l'est: Revue* [online], sv. 58: *Le renouveau du monde juif en Europe centrale et orientale* [cit. 2016-11-27]. Dostupné z: http://www.regard-est.com/home/breve_contenu.php?id=1205.